

Тоголоков А.М.

СУФИЗМДИН ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН АРАСЫНДА ТАРКАЛУУСУ

Тоголоков А.М.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ СУФИЗМА СРЕДИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

A.M. Togolokov

DISTRIBUTION OF SUFISM IN TURKIC PEOPLES

УДК:296: 847.1/14 (575.2)

Макалада суфизмдин келип чыгышы жана түрк элдеринин арасында таркалышы каралган.

The article considers the origins of Sufism and its spread among the Turkic-speaking peoples.

Суфизмдин баштапкы чыгыш борборлору катары ирандык Балх жана Нишапур шаарлары эсептелинген. Балхтан эң алгачкы суфийлердин бири Ибрахим ибн Адхам чыккан. Жер кезип, календерликти тандап алган Ибрахим Балхтан кетип... туулган жерине кайрылып келбесе да, анын такыбалык бардык каармандыктары Меккеде жана жакынкы азиялык областтарда жасалган.

Анын Балх багытындагы жолдоочулары жана улантуучулары коңшулаш "Түркстанда", б.а., Борбордук Азияда үгүттөө иштерин активдүү жүргүзүшкөн. XI кылымда суфизмдин борбору Хорасандагы Нишапур болуп калган.

Борбордук Азиянын аймагындагы суфизмдин баштапкы коломтолору көчмөндүүлүк цивилизацияларынын байыркы борборлору менен байланышкан.

Көчмөн - түрктөрдө суфийчиликтин көп белгилери болгон, алар төмөнкүлөр: руханий дүйнөнүн табият таанууга багытталышы; эркин ойлом; иманы (ишенимдүү- вера) табияттуулукка умтулган; адеп-ахлактын тазалыгы; жөнөкөйлүгү; байлыкка умтулбагандыгы; боорукерлиги; суфисттик көз караш эркектерге гана тиешелүү.

Булактардын аздыгы бул мезгилди так чагылдырууга мүмкүндүк бербейт, бирок анын кээ бир гана мүнөздүү белгилерин атоого болот.

Биринчиден, моңголдорго чейинки мезгилде (XII кылымдын ортосуна чейин) Борбордук Азия үчүн кийинки мезгилдерде пайда болгон, ири суфий ордендеринин жоктугу менен мүнөздөлөт. XII кылымдын ортосунда жана экинчи жарымында, суфизмдин тарыхында белгилүү ишмерлери Фариддин Аттар, Саади, Хамадани, Хожа Ахмед Ясави жана Нажм ед-дин Кубра жашап жана диний үгүт жүргүзгөн кезде, алардын ясавийа жана кубравийа ордендери жаңыдан гана калыптанып баштаган. Бул мезгилге суфизмдин, негизинен жергиликтүү мааниге ээ майда борборлору болгондугу мүнөздүү. Бул планда суфизмдин тарыхчысы Жуллабинин (XI к.) мистицизмдин он эки түшүндүрмөсүн алардын арасында борбордук Азиядан чыккан хаками жана сейари түшүндүрмөлөрүн да атаган.

Экинчиден, бул диний борборлордун таасири, көпчүлүк учурда жергиликтүү отурукташкан калк менен гана чектелип, малчы-көчмөндөрдүн кеңири массасына дээрлик тийишкен эмес.

Үчүнчүдөн, жергиликтүү суфий борборлорунун арасында өзара байланыштардын болгонуна карабастан, суфий окуусунун тигил же бул багытынын же диний үгүттөөчүнүн башка борборлорго көбүрөөк таасир тийгизгендиги жөнүндө айтылат.

Хорезмдик оазиске жанаша жайгашкан жайык талаалар менен чөлдөрдүн эбегейсиз мейкиндигинде, өтө жай болсо да, көчмөн калктын миграция процесси үзгүлтүксүз жүрүп, мал баккан уруулардын жана элдердин орду башкалар менен алмашылып турган. Көчмөн турмуштун социалдык-экономикалык шарттары цивилизациянын кандайдыр-бир борборлору менен сөзсүз байланышта болууну шарттайт. Хорезмде исламдын орношунан кийин, ал Араб халифатынан келген мусулман миссионерлеринин таянычы, жаңы динди көчмөндөр арасына жайылтуучу борборлорунун бирине айланган. Ошондуктан, Хорезмдин айланасындагы көчмөн урууларына исламды үгүттөө жана таратуу, негизинен суфийлик дин кызматчылары тарабынан жүргүзүлгөн.

XII кылымдын ортосунда, XIII кылымдын башында, суфизмдин таасир эткен чөйрөсүнө эски иран тилдүү, отурукташкан, дыйканчылык менен күн көргөн калк менен катар, Борбордук азиялык талаа-түздүктөрдөгү түрк тилдүү, мал багып күн көргөн калк дагы тартыла баштайт.

Иран дүйнөсүндө суфийлер диний эки салтты бириктиришкен, алардын бири, месопотамиялык суфий ал-Жунайдын, экинчиси, хорасандык Абу Йазид ал-Бистаминин (Маломати) аты менен байланыштуу. Иран суфийлери үчүн бир кыйла көбүрөөк индивидуалдуулук, өзүнчө агымдардан айырмалануу, окууда жана практикада ортодоксалдуулук менен ажырымдын болушу мүнөздүү. Ошондуктан, бул учурдагы бардык багыттар кийинки учурдагы ордендерде чагылдырылгандыгы мыйзам ченемдүү. Көптөгөн суфийлер Алидеги эзотерикалык окууну көрө алышкан. Ошондуктан, имамиттердин (исмаилиттерде азыраак деңгээлде) идеялары суфий өңдөнгөндүгү менен жашап кеткен. Кийинчерээк, алар жарыкка чыгып, жаңы ордендерге (захабийа,

нурбахшийя, ниматуллахийя жана бекташийя) биригүүгө туура келген же сафавийя ордениндегидей, анын башчысы XVI кылымдын башында Ирандын чексиз укуктуу кожоюну болуп, негизинен, сунниттик орденден шииттик орденге айланган.

Иранда орногон борбордуказиялык улуу суфийлердин таанып-билүү жолдору, ошондой эле, өзүнө түрктөрдү - басып алуучуларды сиңирип алып, алардын исламга адаптацияланышын жеңилдеткен маанилүү фактор болуп калган. Мындай "кенейтүү" тенденциялары түрктөрдүн моңголдорду жеңиштери менен бирге тереңдеп, жайылышын тездетип, аймактын алыскы чектеринде, Анатолияда жана Индияда абдан таанымалдыкка ээ болгон.

Фариддин Аттар Орто Азия суфийлеринин көрүнүктүү өкүлү болуп, "Ыйыктардын жашоосу" деген эмгегинде суфизмдин пайда болуш тарагына талдоо жүргүзгөн. Суфизмдин принциптерине таянып, жашоонун манызын эки точкага бөлөт. 1. бул дүйнө, 2. тигил дүйнө. Бул дүйнө Абсолюттун эманациясы, ал жер үстүндө ар кандай формаларга ээ, көрүнүп турган форма биздин ички руханийлигибизди (сезимибизди) алдоо жана адаштыруу атрибутуна ээ. Адамда Абсолюттун рухунун бөлүкчөсү бар, инсандын эн жогорку бактысы өзүнүн "Мендигин" танып, Абсолютту сезүү жана таануу (муракаба) абалына кирүү. Аттаринин онтологиясы тарикат менен байланышкан жана ал үч баскычка бөлүнгөн. 1. Шариат (тиргилик), 2 тарикат, 3. хакикат (чындык-истина).

Орто Азия элдерине суфизм таркагандан кийин ар түрлүү мектептер түзүлгөн Саадия, Ясавия, Кубравия.

Орто Азия элдеринде суфизмди таркатууга Юсуф Хамадани чоң салым кошкон жана суфисттик багыттагы эки мектептин жаралышына өзүнүн таасирин тийгизген: 1. Кожо Абдухалык Гиждувани, 2. Кожо Ахмад Ясави. Биринчиси Самарканддын, Хорезмдин өнүккөн, отурукташкан элдердин арасында пайда болсо, экинчиси Орто Азиянын көчмөн түрк тилдүү элдеринде таркалып өзүнүн аскеттик - мистикалык идеологиялык функциясын аткарган.

Ясавинин оюу боюнча Кудай таануунун бирден бир жолу баш ийүү жана бардыгына чыдоо. Өзүнүн "Дивани Хикмат" ("Акылмандык") ырлар жыйнагында кедейчиликте жактап, Пайгамбардын "Жакырчылык-менин абийирим" деген сөзүн жогору баалап жергиликтүү бийликке каршы турганы байкалат. Абсолютту таанып билүүнүн (гносеологиясы) ыкмасы, жолдору "пир" дин колунда, анын жардамы менен мурид болсо болот. Абсолютту таануунун эки жолу бар: 1. "Хуфия", 2. "Джахирия". Хуфия — бул инсандын ой (мысленное) аркылуу Кудайга кайрылуу, анын атын чексиз атоо, "джахирия" — бул инсандын кайрылуусу.

Ясавинин суфийчилик концепциясынын негизин "Ал-инсан ал-камит" түзөт, буга жетишүүнүн башкы фундаменти инсандын эркиндиги, боорукерлиги жана имандыгы.

Хожа Ахмеддин миссионерлик диний тактикасында саясый кырдаал, сөзсүз түрдө маанилүү роль ойногон. Бирок, шейхтин ийгилигинин башкы рычагы катары андан мурдагыларга караганда ыкчам-шайдооттугу, исламды чыгыштын суфийлик окуусунун пантеизми жана коңшулаш көчмөн жана жарымкөчмөн урууларынын шамандык көз караштарынын элементтери менен ийкемдүү айкалыштыра билгендиги болгон²². Ясавийя орденинде түзүлгөн "араа зикири" ритуал-жөрөлгөсүн эске салуу эле жетиштүү болот. Анын атрибуттары (Закария пайгамбар отурган бакты "араалаган" үндү тууроо (тууроо), шамандардын көрүүчүлөрдүн психикасына таасир этүүчү имитациясын кайра жандандырган.

Так ушул Хожа Ахмедден - түрктөрдүн мистикалык орденинин алгачкы түзүүчүсү, "борбордук азиялык-түрктүк суфизмдин негиздөөчүсү", "ислам ага чейин араң эле тамыр алган тегеректеги бардык түрк уруулары, аны өздөрүнүн рухий башчысы катары таанып, ага нукура түрк сөзү болгон "ата" деген лакап атты ыйгарышты²³, бул лакап, суфий терминологиясына кирип, ордендин же коомдун башчысы деген маанини берип, түрк тилдүү массага чала түшүнүлгөн "шейх" деген арабча жана "пир" деген персче эквиваленти менен катар колдонула баштаган²⁴.

Ясавийя жер кезүүчүлөрдүн тарикасы болгон; эреже катары, анын өз алдынча бутактары, шейхтердин күмбөздөрүнө барып сыйынуудан башка туруктуу жайлары болгон эмес, күмбөздөргө сыйынуу борбордуказиялык исламдын айырмалуу белгиси болуп калган.

Моңголдорго чейинки мезгилде Хорезм менен түрктөрдүн өзгөчө ардактуу алгачкы шейхтеринин бири, Хаким-ата деген ат менен белгилүү болгон Ахмед Ясави мектебинин өкүлү Сулейман Бакыргани (XII кылымдын аягы XIII кылымдын башы) болгон.

Ал дүйнөнүн эсхатологиялык аякташы жөнүндө идеяга идеологиялык мазмун берген, Борбордук Азиядагы алгачкы диний ойчулдардын бири болуп эсептелет. Ал өзүнүн "Охир-замон китаби" ("Акыр заман китеби") аттуу үлгү-насыят поэмасында ааламда болуучу кубулуштарды диний-мистикалык мааниде түшүнүү

²² Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1974. - 162-163 б.

²³ Кийинчерээк "ата" термини, өзүнүн сейрек колдонулган түркчө эквиваленттери менен катар ("баба" - Борбордук Азияда жана "дэдэ" - Түркияда) Борбордук Азияны түрктөштүрүү менен бирге, белгилүү суфийлердин атында же кадырлуу адамдардын мүрзөлөрүндө (мазар) атоодо экинчи компоненти катары кеңири таралган. Хожа Ахмеддин жолун жолдоочуларды "ата" дешкен, ошондой эле, анын окуусун жолдоочуларын, суфий ишмерлерди да "ата" деп аташкан.

²⁴ Ходжа Ахмед Ясави. Хикметы. - Алматы, 2004. - 5-6 б; Караныз: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1974. - 164 б.

керектигин үгүттөгөн жана өзүнүн диний үгүттөрүн кыйшаюусуз берилгендик жана аскетизмге чакыруу менен коштогон²⁵. Ал өзүнүн китебинде адам өмүрү өткөндөн кийин гана, аркы дүйнөдө өзү эңсеген жыргалга жете тургандыгын жар салган. Хаким Сулейман Бакырганинин жазган эмгектеринин мазмуну Ахмед Ясави жараткан чыгармаларга жакын. Ал ырларынын көпчүлүгүндө өтө жөнөкөй, жеткиликтүү формада исламдын негизги эрежелерин түшүндүргөн. Мухаммед пайгамбар жөнүндө кеңири баяндап, аркы дүйнө, андагы жашоо-тиричилик тууралуу маалымат берет. Ал бул жарыкчылыкта өз бактысына жетише албаган ар бир адам аркы дүйнөдө, акыретте максат-мүдөөсүнө жетише ала тургандыгына ишенген жана бардык мусулман пенделерин ага үндөгөн. Албетте, мындай көрүнүш дин алкагындагы табынуучуларды пассивдүү фатализмге түртүү менен коомдук турмушка өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Орто Азияда, андан да Анатолияда, ясавийа боордоштугу "ассоцияланбаган" дербиштердин каландарийа деп аталган кыймылы менен тыгыз байланышта болгон. Жер кезген дербиштер - каландарлар убакыттын өтүшү менен Орто Азиянын диний жана коомдук турмушунун ажырагыс бөлүгү болуп калган. Адатта, каландарлар борборлошкон уюмдарды түзүшкөн эмес жана суфий шейхтери менен башка боордоштордун авторитетин моюнга алган эмес. Ошол эле учурда алар өзгөчө кийинишип жана жүрүш-турушунун кодекси (жазылбаган болсо да) бар эле. Өмүрлөрүнүн көпчүлүк бөлүгүн алар жер кезүү жана өз ыктыярдуу кедейликте өткөрүшкөн, бул аларды өздөрүнүн боордоштуктарынын кечилканаларында жашаган башка суфийлерден айырмалап турган. Негиздөөчүсү катары ирандык Жамал ад-дин Сави (болжол менен 1223-жылы өлгөн). Анын окуусунда жер кезген жашоо образы жана ашыры аскетизмге өзгөчө көңүл бөлүнгөн; диний формалдуу билим керексиз жүк жана "эки жүздүүлүктүн" башаты катары жарыяланган. Каландарлар коомдук турмушта, ошондой эле, динсиз жана дин бийликтери менен авторитеттеринде кабыл алынган шарттуулуктардын баарын атайылап, терең жектешкен. Жамал ад-дин өзүнүн жолун жолдоочуларды калптан жана эки жүздүүлүктөн качууга, кымбат металлдар менен баалуу буюмдарга жек көрүү менен мамиле кылууга, бирок, адам кебетесиндеги, чыныгы Кудай сулуулугунун кубулушу деп эсептеген сулуу жүздөрдүн жана адамдардын алдында аларга таазим кылууга үйрөткөн. Жамал ад-диндин кыймылы өз маанисине карай расмий динге жана коомдук шарттуулуктарга, анын ичинде, уюштурулган жана бюрократташкан суфизмге каршы пассивдөө протест болуп саналган. Анатолиядан башка, ал Иранда жана Индияда таралып, кичинекей локалдуу коомдор түрүндө жашаган.

Ясави боордоштугунун азизийа деп аталган манилүү бутакчасын Самарканд районунда рухий устат Жамал ад-дин Азизан (1507-жылы өлгөн) негиздеген. Азизийа коомчосу борборлошкон тарикаттарга таандык олуттуу иерархиялык түзүлүшкө ээ болгон эмес. Бул өзгөчөлүк алардын борборлошкон мамлекеттик коомдук түзүлүшкө баш ийбеген көчмөн-малчылардын арасында жашагандыгынан пайда болгон деп эсептөөгө болот. Ясавилик боордоштуктар, адатта, бүткүл Орто Азиядагы атактуу шейхтер коюлган күмбөздөрдүн тегерегинде, тагыраак айтканда, Казакстандан түштүк региондорунда, кыпчак талааларында, азыркы Түркстан жана Чымкент шаарларында жайгашкан.

Бул орденде аскеттик обочолонууга (халва) өзгөчө маани беришкен, ошондуктан халватийа аталган, Азербайжанда өнүгүп, андан кийин Кичи Азияга таралган, батыш түрк бутагы катары эсептөөгө болот.

Булактардын басымдуулугу көрсөткөндөй, халватийа суфий боордоштугу перс провинциясы Гиландан чыккан Умар ал-Халвати тарабынан негизделген. Бирок, кээ бир кийинки авторлор боордоштуктун башатын Умар устатка, рухий обочолонууга болгон сүйүүсү үчүн "ал-Халвати" деген лакапка ээ болгон Мухаммад Нуру деген бирөөнө алып барышат²⁶.

Башында халватийанын ар түрдүү бутактары Түндүк Анатолияда таралган.

Халватийа тарикатынын жана анын көп сандаган бутактарынын өзгөчө белгиси - мезгил-мезгили менен рухий обочолонуу (халва) боордоштуктун ар бир мүчөсүнүн милдети болгондугу болуп саналат. Мындан тышкары, халватийада жамааттык жөрөлгөлөргө жана үрп-адаттарга катышуу аркылуу суфий Кудайдын өзү менен "бетме-бет" кезигүүсү өңдүү мүнөздөлгөн дагы жогорураак рухий абалга жетишет. Халватийанын башка тарикаттардан негизги өзгөчөлүгү ушунусунда турат.

Дербиш - Халил султандан калган ордендин рухий урпактарына Бахауддин Накшбандини киргизишкен. XIV кылымда Борбордук Азияда жана Чыгыш Түркстанда суфизмдин жаңы агымы пайда болуп кеңири таралган.

Алгачкы накшбандизм субъективдүү идеализмден жана Ахмед Ясавинин аскетизм окуусунан айырмаланып, ашынган мистицизмге жана аскетизмге каршы чыккан.

Накшбанди жүрөк - сүйгөнүнө, ал эми кол - ишке деп, өзүнүн шакирттерин эмгекке жана таанып-билүүгө чакырган. Ал жарык дүйнөнүн, жашоо маселелерине көп көңүл буруп, реалдуу тиричиликтин жыргалчылыктарынан пайдаланууга кеңеш берип, жалкоолук менен жер кезүүчүлүктү жектеген. Жер кезүүчүлүк, обочолонуу эмес, жашоодо жана эмгекте адамдар менен күндөлүк баарлашуу, бирок, дайыма жүрөктөгү Кудай чындыгы менен бирге баарлашуу керек - деп, өзүнүн жолун жолдоочуларын Накшбанди окуткан. Белгилүү окумуштуу, академик И.М.Муминов белгилегенидей, "мында баштапкы накшбандизмдин

²⁵ Кулманбетова А.С. Нравственно-этические искания акыинов-заманистов: Филос. илим. канд. ...дисс. - Б., 2000. - 52 б.

²⁶ Хасан Камил Йылмаз. Көрс. чыг. - 227 б.

прогрессивдүү белгилүү мааниси ушунда турат²⁷. Накшбандинин Ясавиден айырмасы суфизмге үч философиялык принципти киргизген: вукуф-и замани ("осознание времени" -убакытты сезүү), Зикрдин мезгилинде өзүн байкоо жана өзүн анализдөө; вукуф-и адади ("осознание числа -санакты сезүү"), Зикр чалып жаткан убакта Кудайга багытталган ойдон жана ниеттен жаңылбаш үчүн зикрдин санын эсептөө; вукуф-и калби ("осознание сердца- жүрөктү ойготуу"), зикрге катышыш үчүн бүткүл оюу менен жүрөктү ойготуу. Бул үч принципти практикалык зикр менен байланышкан деп айта алабыз.

Бахауддиндин дагы бир өзгөчөлүгү "тынч абалдагы" зикрди киргизгенинде. Ошондуктан ал зикрдин маалында музыканы жана ал коштогон бийге тыюу салган. Руминин суфизмде зикр бий музыканын коштоосу менен чалынган. үчүнчү бир өзгөчөлүгү күндөлүк жашоодо шариатты бекем кармоо жана шииттик исламга каршы туруу.

Накшбандилердин орденине, ошондой эле, XIX кылымда кавказдык шейхтер менен муриддер кирген; орден Урал менен Волга бассейндеринде да таралган. Бардык накшбандичилер үчүн биринчи орунда чындыктын (хакикат) жолуна (тарикат) түшүү үчүн зарыл шарт катары исламдын тапшырмаларын (шариат) кыйшаюусуз аткаруу болуп эсептелет, муну толук аткарууга Кудай тарабынан тандалган кээ бир гана адамдар жете алат²⁸. Ошентип, Борбордук Азияда батышазиялык таасирден улам, Кудайга ишенүүнүн дербиштик формасы калыптанган; экинчи жагынан, Балхтан чыккан Желал ад-дин Руми тарабынан батышка, Кичи Азияга таралган мистикалык эркин ой жүгүртүүсү, окуусу боюнча Кудайды мечиттен да, чиркөөдөн да, бутпарастык идолдордун бутканасынан да бирдей эле табууга болот. Мевлевичилердин орденин негиздеген Желал ад-диндин окуусу ушундай болгон, шииттерге жакыныраак турган; суфийлердин Кичи Азияга тийгизген таасири менен XIV кылымда ислам менен христиандыктын аралашуусунун пайдасындагы кыймылдар башталган.

Көбүнчө түрк тилдүү калкы бар жерлерде (Анатолиядан Чыгыш Түркстанга чейин) накшбандийачылардан башка, бекташийа боордоштугу да маанилүү роль ойногон²⁹.

Бекташийанын тарыхы Хорасандан чыккан Хожа Бекташ Вали аттуу адамдын XIII кылымдын ортосунда Анатолияга келиши менен башталат. Кээ бир изилдөөчүлөр аны Анатолияга Борбордук Азиядан барган көчмөн түрк калкынын арасына исламды жайылткан, жер кезген диний үгүтчү (баба) катары эсептешет.

Бекташийанын көптөгөн ишенимдеринин жана үрп-адаттарынын келип чыгышы азыркыга чейин илимий кызуу талаштардын объектиси болуп саналат. Бардык изилдөөчүлөр бекташийа боордоштугунун окуусунун эң жакшы жагы андагы идеялык синкретизмди аташат. Бирок бул жөнүндө үч концепция бар. Алардын бири христиандыктын, анын элементтеринин таасиринин боордоштукка кабыл алуу жөрөлгөсүндө (сыр, шарап жана нанды таратып берүү), ошондой эле, күндөлүк практикада (коомдук рухий башчысынын алдында катардагы мүчөлөрүнүн күнөөгө кечирим сурап сыйынуусу) бар экендигин баса белгилешет. Экинчи изилдөөчүлөр, исламдык шииттиктеги бакташийачы суфийлердин концепциясын, Алиге жана аличи "азапчыларга" сыйынгандыктарынан, ошондой эле, алардын Али, Мухаммед жана Кудай үчөөнүн Кудайлык "үчилтигин" түзгөн, жашырын доктринасынан көрүшөт. үчүнчү позициядагы изилдөөчүлөр бекташийачылардын доктринасы менен хуруфийа "еретик сектасынын" жашырын каббалисттик окуусунун ортосундагы окшоштукту, ошондой эле, өздөрүнүн көсөмдөрүнүн Кудайлыгына ишенишкен көчмөн түрк-кызылбаштардын боордоштугу менен байланыштуулугун көрсөтүшөт.

Ар бир өзүнчө аймактагы суфий уюмдарынын ишмердүүлүгү жергиликтүү этноконфессионалдык өзгөчөлүктөр жана салттар менен аныкталган. Суфизмдин көптөгөн жоболору жергиликтүү калктын арасында мурда колдонулган бутпарастык ишенимдер: арбактарга сыйынуу, анимизм, магия ж.б.у.с. (шазилийа, кадирийа) аралашып кеткен. Индияда дагы суфий идеологиясына буддизм менен индуизмдин жоболору изин калтырган³⁰.

Борбордук Азиялык суфизмдин спецификалык белгиси эшендик (ишанизм) экенин белгилеп кетүү керек³¹.

Суфий дин адамдарынын өзгөчө кадыр-баркы жана урмат-сыйы көптөгөн ардактуу лакап аттарды, мисалы, махдум-и азам, шейх-шереф, сейид-ата ж.б. пайдалануу мисалдары менен байланыштуу (белгилүү суфийлердин өзүнүн чыныгы аттары, ал тургай көпчүлүк замандаштарына да белгилүү болгон эмес).

Жогоруда баяндалгандарды эске алып, төмөнкүдөй жыйынтык-тыянактарды чыгарууга болот:

- Борбордук Азия үчүн кийинки (монгол басып алууларынан) мезгилдерде пайда болгон, ири суфий ордендеринин жоктугу менен мүнөздөлөт. Бул мезгилге суфизмдин, негизинен жергиликтүү мааниге ээ майда

²⁷ Муминов И.М. Выдающиеся мыслители Средней Азии. - М., 1966. - 15 б.

²⁸ Ушаков В.Н. Политический ислам в Центральной Азии. - Б., 2005. - 43 б.

²⁹ Бартольд В.В. Избр. соч.. - М., 1963. - 43 б.

³⁰ Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991. - 229 б.

³¹ Суфийлер Борбордук Азияда көбүнчө эшендер деген ат менен белгилүү, түз мааниде алганда, "ишан" сөзү "алар" дегенди билдирет. Бул ат атооч менен эл алардын "пир" же "кары" наамдарынын (алардын жаш-курагы негизги мааниде болбосо да) мистикалык кадыр-сыйын баса белгилеген. "Эшендер деп, китептен баш көтөрбөгөн, суфизм жөнүндө маселелер, тарикат менен жакшы тааныш, кээде түз жашагандыгы менен айырмаланган адамдарды аташкан. Мындай наам же жеке кызмат синиргендиги жана өзүн арнагандыгы үчүн, же болбосо мурас катары алып калуу жолу менен берилет. Эшен наамын акырындап алуу жолдору, зор сабырдуулукту, чыдамдуулукту, ийкемдүүлүктү жана эки жүздүүлүктү талап кылган.

борборлору болгондугу мүнөздүү, бул диний борборлордун таасири, көпчүлүк учурда жергиликтүү отурукташкан калк менен гана чектелип, малчы-көчмөндөрдүн кенири массасына дээрлик тийишкен эмес.

- Ар бир өзүнчө аймактагы суфий уюмдарынын ишмердүүлүгү жергиликтүү этноконфессионалдык өзгөчөлүктөр жана салттар менен аныкталган. Суфизмдин көптөгөн жоболору жергиликтүү калктын арасында мурда колдонулган бутпарастык ишенимдер: арбактарга сыйынуу, анимизм, магия ж.б.у.с. (шазилия, кадирийа) аралашып кеткен.

- Түрк тилдүү элдерде суфизмдин баштапкы этабы XII кылымдын ортосу, XIII кылымдын башталышында мистикалык негизги ордендерди жана багыттарды түзүү менен аяктайт. Суфизмдин таасир эткен чөйрөсүнө эски иран тилдүү, отурукташкан, дыйканчылык менен күн көргөн калк менен катар, борбордук азиялык талаа-түздүктөрдөгү түрк тилдүү, мал багып күн көргөн калк дагы тартыла баштайт.

Рецензент: к.филос.н., доцент Бапиев А.С.